

Examensarbete i fördjupningsämnet Samhällskunskap

15 högskolepoäng, avancerad nivå

Samhällskunskap och valdeltagande

Civics and voter turnout

Johan Berggren

Ämneslärarexamen, KPU, 90hp

Examinator: Lars Hansson

Datum för slutseminarium: (2019-01-13)

Handledare: Lars Pålsson Syll

Sammanfattning

Denna uppsats utgår ifrån det faktum att det finns en korrelation mellan utbildningsgrad och valdeltagande. Det övergripande syftet är att ge ökad förståelse för hur samhällskunskapsundervisningen i gymnasiet kan tänkas påverka en sådan korrelation och att belysa ett diskursteoretiskt perspektiv på läromedelsgranskning.

Studien bygger på en diskursteoretisk grund och analyserar utifrån detta olika subjektspositioner som framträder i läroböcker i samhällskunskap och på vilka sätt dessa förhåller sig till den demokratiska processen och valdeltagande.

Resultatet tyder på att medan läsaren på ett generellt plan tydligt uppmuntras till valdeltagande ur detta perspektiv, så blir de som identifierar sig med subjektspositionen 'arbetare' manade till ett mer politisk passivt tillstånd.

Nyckelord: diskursteori, subjektspositioner, valdeltagande, läroböcker, samhällskunskap

Abstract

This paper's starting point is the fact that there is a correlation between education and voter turnout. The overarching purpose of the paper is to contribute to a better understanding of how civics-education in upper secondary school might affect such a correlation, and to showcase a perspective on textbook-analysis based on discourse theory.

The study builds upon a base of discourse theory and performs, based on this, an analysis of the subject-positions that are communicated through textbooks in civics and how these relate to the democratic process and voter turnout.

The results show that while the reader of these books on a general level is encouraged to vote, those who identify with the subject-position 'worker' are compelled to take a rather more passive political stance.

Keywords: discourse theory, subject-positions, voter turnout, textbooks, civics

Innehållsförteckning

1	Inledning	1
1.1	Demokratin, samhällskunskapsämnet och läroböcker	1
1.2	Disposition	4
2	Syfte och frågeställningar	5
2.1	Frågeställning	5
3	Tidigare forskning	6
4	Diskursteori	8
4.1	Socialkonstruktivistisk grund	8
4.2	Diskurser	8
4.3	Subjekspositioner och diskursers sociala verkningar	9
5	Metod och material	12
5.1	Kvalitativ metod	12
5.2	Diskursanalys	12
5.3	Bildanalys	14
5.4	Hermeneutiskt förhållningssätt	16
5.5	Urval och avgränsning	16
5.5.1	Presentation av material	17
5.6	Validitet och reliabilitet	19
6	Resultat och analys	21
6.1	Kompass-serien	21
6.1.1	Skillnader mellan böckerna i serien	21
6.1.2	'Svensk'	21
6.1.3	'Politiker'	23
6.1.4	'Ungdom'	24
6.1.5	'Arbetare'	25
6.2	Reflex-serien	26
6.2.1	Skillnader mellan böckerna	26
6.2.2	'Svensk'	27
6.2.3	'Politiker'	28

6.2.4	'Ungdom'	29
6.2.5	'Arbetare'	30
6.3	Z-serien	32
6.3.1	Skillnader mellan böckerna	32
6.3.2	'Svensk'	32
6.3.3	'Arbetare'	34
7	Slutsats och diskussion	36
	Referensförteckning	39

1 Inledning

1.1 Demokratin, samhällskunskapsämnet och läroböcker

Skollagen gör gällande att utbildningen ska ”förankra respekt för [...] de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på.” (SFS 2010:800, 1 kap. 4§). Läroplanen för gymnasieskolan återupprepar detta mål som en del av skolväsendets grundläggande värden (Skolverket, 2011, s.5), men hävdar vidare att undervisningen ska ”utveckla elevernas förmåga och vilja att [...] aktivt delta i samhällslivet” så att de kan bli ”ansvarskännande människor, som aktivt deltar i och utvecklar yrkes- och samhällslivet” (Skolverket, 2011, s.6). Eleverna ska alltså få ”förutsättningar för att delta i demokratiska beslutsprocesser i samhälls- och arbetsliv”, sammanfattas det senare i texten (Skolverket, 2011, s.10).

Dessa är övergripande målsättningar och syften med skolverksamheten och således något samtlig skolpersonal måste förhålla sig till och arbeta mot i alla ämnen, men mer än något annat ämne tycks samhällskunskapsämnet ges en explicit roll att förmedla de kunskaper som är nödvändiga i sammanhanget. Det finns ett tydligt överlappande mellan ovanstående övergripande mål och samhällskunskapsämnets syftesförklaring och centrala innehåll (Skolverket, 2011, s.143ff).

Sedan andra världskrigets slut har ämnets syfte varit att lära eleverna fakta om demokratin och demokratiska processer samt att engagera dem i densamma, för att eleverna på så vis skulle fostras till goda demokratiska medborgare som inte skulle falla offer för mer totalitära tankebanor (Sandahl, 2014, s.57). Medan ämnet, som synes, numera delar det uppdraget med alla skolans ämnen, som vart och ett kan närma sig detta fostransuppdrag med olika infallsvinklar, och samhällskunskapen därmed kan ses som ett komplementärt ämne bland många (Sandahl, 2014, s.54, 78-79), så bibehåller det en särställning utifrån syftesförklaring och centralt innehåll.

I 2018 års riksdagsval röstade 87,2% av de röstberättigade, vilket var en ökning för det fjärde valet i rad (SCB, 2019). Medan det självklart finns en myriad av olika förklaringsfaktorer som samspelar och ligger till grund för detta, så tycks Sveriges, internationellt sett, relativt höga valdeltagande peka mot att skolans demokratiska fostran har lyckats bra. Statistiken visar dock att det finns en korrelation mellan

utbildningsnivå och valdeltagande. Hela 95% av de röstberättigade med eftergymnasial utbildning röstade i det senaste riksdagsvalet, medan 88% av de med enbart gymnasial- och 80% av de med förgymnasial utbildning gjorde det (ibid.) Dessa siffror är jämförbara med de från föregående riksdagsval (SCB, 2015).

Gymnasieskolans program delas idag in i högskoleförberedande program och yrkesförberedande program. De sistnämnda programmen ger inte per automatik grundläggande högskolebehörighet, men ger möjligheten att välja till de kurser som är behörighetsgrundande. Det är dock enbart 10% av de som slutfört ett yrkesförberedande gymnasieprogram som påbörjar högskolestudier inom tre år efter studenten, medan 66% av de som läst ett högskoleförberedande gymnasieprogram gör det inom samma tidsram (UKÄ, 2018, s.34). Även om möjligheten att läsa vidare finns för de elever som läser yrkesförberedande program, så tycks den alltså inte användas till särskilt stor utsträckning, och dessa elever tillhör till stor del inte kategorin med eftergymnasial utbildning.

Som nämnts ovan kan skolans utbildning rimligtvis inte ses som den enda förklaringen till valdeltagandet, men givet korrelationen som återfinns i SCB:s data så tycks det inte heller vara obetydligt. En fråga är huruvida det är något med de eftergymnasiala studierna som bidrar till ökat valdeltagande, eller om det (också) kan spåras till de gymnasiala studierna.

I förhållande till ämnet samhällskunskap är enbart den grundläggande kursen Samhällskunskap 1a1 obligatorisk för de yrkesförberedande gymnasieprogrammen, medan eleverna på de högskoleförberedande programmen måste läsa grundkursen Samhällskunskap 1b. Den senare av dessa kurser har ett större centralt innehåll och är värd mer poäng än den förra. Det är dock möjligt för eleverna som läser yrkesförberedande att även läsa kursen Samhällskunskap 1a2, vilken tillsammans med 1a1, i all väsentlighet, är likvärdig med 1b (Skolverket, 2011, s.144-145, jmf 150-151). Det är således möjligt att använda samma läromedel och lägga upp lektionerna på samma sätt för alla tre av dessa kurser, då det centrala innehållet överlappar de detta sätt. Likväl finns det läroböcker som enbart behandlar det centrala innehållet för kurs 1a1, utöver läroböckerna som behandlar det centrala innehållet för kurs 1b (och därmed även 1a1 samt 1a2).

I termer av innehåll bör det alltså i all väsentlighet inte finnas något i en bok riktad mot 1a1 som inte också behandlas i en bok riktad mot 1b. Men det kan ändå finnas goda skäl att välja en bok som riktas mot 1a1 framför en som riktas mot 1b. Exempelvis kan utformningen vara bättre lämpad till den elevgruppen en ämnar låta använda boken – språket kan vara bättre anpassat för målgruppen och exemplen mer tilltalande, etc. Givet att de som inte läser vidare efter gymnasiet, till stor del de som läser de yrkesförberedande programmen, inte deltar i de allmänna valen i Sverige i lika hög utsträckning som de som läser vidare, så vore det måhända önskvärt att försöka anpassa deras samhällskunskapsundervisning på ett sätt som ytterligare motiverar dem till valdeltagande.

Medan det är fritt att använda uteslutande andra läromedel än just läroböcker i undervisningen, så är det "[m]ycket få lärare [som] väljer att arbeta helt utan läroböcker" (Englund, 2011, s.280). Detta kan ses som en tradition som lever vidare oberoende av skolans övriga organisation, då läroboken på sätt och vis tillhandahåller ett definierat kursomfång och en undervisningsplan (Svensson, 2011, s.312), vilket gör läroboken till ett praktiskt arbetsredskap som underlättar lärarens arbete samtidigt som innehållet framstår legitimt och kunskapsgaranterande (Englund, 2011, s.282).

Av denna anledning tycks det rimligt att anta de flesta elever som läser samhällskunskap på gymnasiet till stor del kommer att få sin undervisning, om inte helt så åtminstone delvis, formad utifrån en lärobok.

På så vis är det av intresse att försöka se hur väl moderna läroböcker i samhällskunskap lyckas med att förmedla det som krävs för att uppfylla det demokratiskt fostrande uppdraget som framträder i Skollagen och i läroplanen. De ska ges förutsättningarna och förmågorna som krävs för att delta i den demokratiska processen, men de målet är också att de ska vilja göra det och att de ska känna ett ansvar att aktivt göra det (Skolverket, 2011, s.5-6, 10). Detta är olika saker. Att väva samman kunskaperna om hur det fungerar och förmågorna som krävs bör ge förutsättningarna att delta, och detta kan en lärobok bidra till genom att presentera fakta och ställa frågor som kräver eftertanke och analys. Men vilja och ansvarskänsla tycks inte uppstå automatiskt ur detsamma.

Exakt hur vilja och ansvarskänsla kan frammanas tycks svårt att svara på, och troligtvis finns det inga generella sanningar. Det tycks handla om något mer personligt,

hur en ser på sig själv och sin roll i samhället och den demokratiska processen, ens identitet.

Enligt diskursteori är dock just detta något som varje text har potential att bidra till att bilda. Innehållet i exempelvis en lärobok är mer än bara fakta och frågor, det är också fullt av berättelser som bidrar till att forma dem vi är. Genom att bli representerad, omtalad och beskriven på ett visst sätt så framstår också vissa handlingar som mer eller mindre möjliga att utföra och mer eller mindre essentiella för vår identitet. Att engagera sig politiskt och att delta i de allmänna valen är exempel på sådana handlingar. Niklas Ammert uttrycker det väl när han hävdar att ”läroböckerna är en del av den socialisationsprocess där människors syn på sig själva och på samhället i dåtid, nutid och framtid skapas” (Ammert, 2011, s.33).

I denna uppsats kommer jag att låta denna tankegång vara vägledande för att försöka ta reda på hur olika identiteter skapas i förhållande till demokratiskt deltagande i läroböcker i samhällskunskapsämnet.

1.2 Disposition

Härnäst presenteras uppsatsens syfte och frågeställning, varefter ett urval av tidigare utförd forskning sammanfattas.

I det fjärde kapitlet läggs det teoretiska ramverket fram. Här presenteras diskursteorins epistemologiska och ontologiska grundantaganden, vad som menas med en diskurs samt diskursens sociala verkningar framför allt i termer av identitetsskapande.

I det femte kapitlet presenteras valet av metod och analysverktyg, samt det empiriska material som studien grundar sig på och det urval och de avgränsningar som har gjorts i detta material. Här görs också överväganden angående studiens validitet och reliabilitet.

I det sjätte kapitlet presenteras resultatet av studien, vilket är tätt sammanlänkat med det analytiska arbetet.

Det sista kapitlet innehåller de slutsatser som dras och en vidare diskussion om deras innebörd i förhållande till uppsatsens frågeställning och utgångspunkter.

2 Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med uppsatsen är att undersöka hur läroböcker i samhällskunskap framställer demokratiskt engagemang och deltagande i förhållande till individen. Skolan har ett uppdrag att fostra eleverna i en demokratisk anda och till demokratiskt deltagande, och ett centralt redskap som många lärare använder för att uppnå denna målsättning är läroboken.

Då de som studerat vid ett högre lärosäte efter gymnasiet deltar demokratiskt genom att rösta i de allmänna valen i högre utsträckning än de som enbart har en gymnasieutbildning, är det av intresse att se ifall skillnaden är något som kan tänkas bero på någon del av gymnasieutbildningen i sig. I detta arbete ligger en av dessa möjliga delar i fokus, nämligen läroböcker i samhällskunskap. På så vis ämnar studien få en tydligare bild av vad läroböckerna förmedlar och på vilket sätt det bidrar till att uppnå ett demokratiskt fostrande av eleverna.

Syftet med uppsatsen är också att synliggöra ett perspektiv på läromedelsgranskning som kan fungera som ett komplement till att enbart se till huruvida det innehåll som förmedlas är rent faktamässigt korrekt eller ej. Jag vill här belysa att det finns andra aspekter av vad som förmedlas som kan vara värt att ta en närmare titt på.

2.1 Frågeställning

Arbetet kommer att utgå ifrån följande övergripande frågeställning:

- Är läroböcker i gymnasieämnet samhällskunskap skrivna på ett sätt som bidrar till skillnader i valdeltagande baserat på utbildningsnivå?

För att besvara ovanstående fråga ställs även frågorna:

- Vilka subjektpositioner konstrueras i förhållande till den demokratiska processen?
- Hur framställs arbetare och/eller lägre utbildade i förhållande till den demokratiska processen?
- Finns det skillnader i framställningarna mellan läroböcker som riktar sig mot de yrkesförberedande gymnasieprogrammen och de högskoleförberedande programmen?

3 Tidigare forskning

En översikt av forskningsläget har gjort gällande att medan det finns studier av läroböcker som fokuserar på någon eller några aspekter av skolans demokratiska uppdrag samt hur eleverna konstrueras i förhållande till det, så framstår min frågeställning som ännu outforskad. Genom att besvara min fråga kan denna uppsats därmed förhoppningsvis bidra med en ny infallsvinkel samt ett nytt resultat och därmed bredda forskningsfältet.

I artikeln *Science, Coloniality, and "the Great Rationality Divide"* undersöker Malin Ideland hur läroböcker för de naturvetenskapliga ämnena framställer vetenskap och följaktligen hur vetenskapliga personer konstrueras (Ideland, 2018, s.784). Hennes syfte är att försöka dekonstruera hur vetenskaplighet kopplas till vissa världsdelar och typer av människor (ibid). Hon anlägger ett postkolonialt och feministiskt teoretiskt ramverk, som även grundar sig på diskursteori som det framställs i Foucaults verk om konstruktionen av makt och kunskap (ibid., s.785-787, 788-791). Utifrån detta bygger hon upp en diskursanalytisk metod där hon även tar hänsyn till det som utelämnas i exempelvis läroböckernas historieskrivning (ibid., s.788-791). Hennes resultat tyder på att svenska läromedel till viss del reproducerar en kolonialt präglad diskurs i samband med vetenskap, genom att bl.a. utelämna de mörkare delarna av den västerländska vetenskapshistorien till förmån för alla de framsteg som gjorts här (ibid., s.799). Länder i väst och de personer som kopplas dit blir således konstruerade som rationellt präglade medan det globala syd och de personer som kopplas dit konstrueras som i behov vidareutveckling och ett efterliknande av väst (ibid.).

Kurt Wicke undersöker i sin avhandling hur demokrati och medborgarskap konstrueras i läroböcker och hur böckerna "därigenom förhåller sig till spänningsförhållandet mellan reproduktion och transformation av samhällsstrukturer" (2019, s.15), m.a.o. huruvida elever uppmanas återskapa rådande politiska strukturer eller om de tillåts att på ett meningsfullt sätt kritisera dem (ibid, s.14).

Metodologiskt utför Wicke en kritisk diskursanalys där han använder sig av s.k. tankefigurer som analytiskt instrument. Dessa konstrueras utifrån ett abduktivt förhållningssätt till texterna och bygger på återkommande mönster och teman som återfinns där (2019, s.53ff).

Wicke finner att läroböcker i samhällskunskap lägger fram sina beskrivningar och berättelser som sanna och korrekta, på ett sätt som ska få eleverna att inse att det svenska demokratiska systemet, trots vissa fel och brister, är det bästa sättet att styra ett land på. Elevernas subjektspositioner i förhållande till detta skapas på ett sådant sätt de måste avvisa sitt eventuella missnöje med det rådande politiska systemet och bli medborgare på det enda sätt som framställs som möjligt, dvs. som trogna och okritiska till systemet som sådant (Wicke, 2019, s.239ff).

Olson & Dahlstedt (2014) utgår ifrån insikten att fostran av framtida samhällsmedborgare ser annorlunda ut beroende på tid och plats, att vilka kunskaper och egenskaper som anses viktiga inför framtiden beror på kontext. De undrar vad som önska(de)s av de framtida medborgarna inför millennieskiftet och undersöker politiska dokument (läroplaner, offentliga utredningar, propositioner och rapporter) från det tidiga 2000-talet för att ta reda på vad ”för slags tänkt framtida medborgare som mejslas fram i policydokumenten?” (Dahlstedt & Olson, 2014, s.8).

De gör en Foucault-inspirerad diskursanalys där de, på basis av sitt teoretiska ramverk, fokuserar på:

medborgarskapande i två avseenden: *hur medborgaren skapas som subjekt i policydokumenten, med bestämda egenskaper, förmågor och värderingar, och vilka medborgarskapande praktiker som lyfts fram som möjliggörande vad gäller dessa egenskaper, förmågor och värderingar.* (Dahlstedt & Olson, 2014, s.11).

De finner bl.a. att fokus läggs på individens förmågor och oförmågor ”beskrivna i termer av samtalande och kännande, görande och viljande” och att detta tycks frikopplas från samhälleliga omständigheter på ett sätt som får individen att framstå som bärare av ”både problemet och lösningen till det önskvärda, demokratiska medborgarskapet” (Dahlstedt & Olson, 2014, s.20). Detta innebär vidare att individen uppmuntras ”att återskapa den existerande ordningen [...] förändra sig själv, snarare än att förändra samhället.” (Dahlstedt & Olson, 2014, s.21).

4 Diskursteori

4.1 Socialkonstruktivistisk grund

Diskursteorin vilar ytterst på ett antal socialkonstruktivistiska ontologiska och epistemologiska antaganden: Vår kunskap om världen är en produkt av hur vi uppfattar den och hur vi kategoriserar dessa upplevelser, och inte hur den 'egentligen' är beskaffad. Således följer det att vi, enligt socialkonstruktivismen, måste vara kritiskt inställda till möjligheten att nå objektiv kunskap (Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.11-12). Vårt sätt att uppfatta och kategorisera världen, och därmed skapa kunskap, är socialt betingat och upprätthålls i sociala processer. Genom sociala processer bygger vi upp gemensamma tolkningsramar utifrån vilka det som vi håller för sant växer fram — på så vis konstrueras världen så som vi uppfattar den (ibid.)

Enligt socialkonstruktivismen är vi människor historiskt och kulturellt präglade och hur denna prägling ser ut är olika i olika tider och i olika delar av världen, varför det finns olika sociala mönster utifrån vilka olika kunskapsuppfattningar, identiteter och sociala relationer konstrueras. Den historiska och kulturella präglingen är således kontingent och hade alltså alltid kunnat vara annorlunda. Därför är den också föränderlig (ibid.)

Det finns alltså ett samband mellan sociala processer och kunskap å ena sidan, men även mellan kunskap och sociala handlingar å andra sidan, då en viss världsbild kommer att få vissa handlingar att framstå som normala och/eller möjliga medan andra handlingar framstår som onormala och/eller omöjliga. Relevant är också vilka handlingar som omnämns och vilka som inte omnämns. Handlingar kan medvetet eller omedvetet uteslutas, vilket också påverkar framställningen (ibid.).

4.2 Diskurser

Grundläggande i diskursteorin är därmed att medan den yttre, fysiska världen existerar, så kan vi enbart få kunskap om de ting och handlingar som finns där om de först ges mening (Hall, 2013, s.30), och detta meningsgivande sker i sociala processer – enligt diskursteorin närmare bestämt inom *diskurser*.

Vad begreppet 'diskurs' innebär kan förstås på olika sätt. Enligt Nationalencyklopedin betyder det "i dagligt tal samtal, dryftning. I filosofiska och besläktade sammanhang kan ordet beteckna en helhet av sammanhängande uttryck, utsagor och begrepp [...] eller formen hos en sådan helhet." (2019). Den filosofiska betydelsen som den beskrivs av NE ligger nära vad Bergström & Boréus menar vara den snävare tolkningen av begreppet, vilken fokuserar på skrivet eller talat språk men bortser från den övriga språkliga praktiken, dvs. i vilken kontext språket presenteras och det faktum att vi kan kommunicera på fler sätt, exempelvis genom bilder (2012a, s.356, 357). Ett vidgat diskursbegrepp tar även hänsyn till detta – en och samma utsaga kan få vitt skilda världsliga effekter beroende på om den uttrycks vännert emellan i ett avskilt rum eller om den framförs av statsministern inför hela svenska folket (ibid).

I denna uppsats hänvisas till en ännu vidare förståelse av begreppet 'diskurs', som förespråkas av bl.a. Ernesto Laclau och Chantal Mouffe. Enligt detta synsätt förstås 'diskurs' som inbegripande alla sociala fenomen. Det finns inga sociala fenomen som inte är diskursiva och det finns därför ingenting externt, utanför diskurserna, som bidrar till meningsskapande (Bergström & Boréus, 2012a, s.357). Förändringar i meningskonstruktion sker därför inte i kontakt med något icke-diskursivt fenomen utan därför att olika diskurser (sätt att se på den sociala världen) omformuleras i kontakten med varandra (Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.13). Med andra ord kan man t.ex. se det som att även den kontextuella skillnad (som beskrivits ovan) mellan ifall en fras sägs av en vän eller av statsministern, också är en del av diskursen och får sin betydelse för- och påverkan på utsagans innebörd och konsekvenser inom-diskursivt. Även uteblivet omnämnande är av betydelse i det diskursiva skapandet – vilka fraser och handlingar som yttras ger också skillnad i innebörd och konsekvenser.

4.3 Subjektspositioner och diskursers sociala verkningar

Det är alltså inte genom tingen i sig som vi får kunskap om dem, utan genom hur de beskrivs eller framställs inom en given diskurs, eller hur de inte omnämns alls (Hall, 2013, s.30). Detsamma gäller även vår bild av oss själva och andra, som individer och som grupp(er). Det styr vårt handlande genom att vissa handlingar framställs mer eller mindre möjliga att utföra, ofta också i varierande grad beroende på vem vi är inom diskursens ramar.

Med hänvisning till Foucault kan vi säga att diskursen i sin konstruktion av vår förståelse av världen legitimerar vissa kunskaper samtidigt som den diskvalificerar andra kunskaper (Bergström & Boréus, 2012a, s.358). I samband med att något räknas som etablerad kunskap, så skapas också en förståelse av vilka som räknas som auktoriteter i förhållande till den kunskapen och på så vis kopplas kunskap även till makt (Ibid., s.358, 360-361). Tänk exempelvis på hur en läkare har makt över sin patient i förhållande till kunskapen om sjukdomar: Läkaren är den som har auktoritet att avgöra huruvida patienten är sjuk eller inte. Om patienten, trots läkarens utlåtande av motsatt karaktär, insisterar på att hen är sjuk, så tas inte patienten på allvar utan ses som en hypokondriker – det är läkaren, och inte patienten, som kan säga ifall patienten är sjuk eller inte (Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.48-49). I förhållande till kunskapen om sjukdomar har det alltså, inom diskursen, skapats två positioner med olika makt och olika handlingsutrymme i en viss situation, som individen, subjektet, kan inta/bli tilldelad. Dessa kallas inom diskursteorin för *subjektpositioner* (Bergström & Boréus, 2012a, s.361-362).

Subjektpositioner skapas alltså diskursivt och dessa (o)möjliggör vissa sätt att handla och uttala sig på. Men det finns inte vilka subjektpositioner som helst, utan bara de som görs meningsfulla inom ramen för den rådande diskursen (ibid.). För mening krävs särskiljning – uppfattad skillnad – något som det som åsyftas *inte* är – det andra. Det är exempelvis först när sjukdom har definierats i termer av vissa kännetecken och egenskaper, som dess motsats – friskhet – blir ett meningsfullt koncept att tala om. Det är också först när sjukdom och friskhet blivit meningsfulla koncept att tala om, som de rätta subjekten att applicera de båda definitionerna på uppstår (Hall, 2013, s.31; Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.58), varpå möjligheten för läkaren att avgöra huruvida patienten kan sägas höra hemma i kategorin 'frisk' eller 'sjuk' också uppstår. Precis som 'läkare' och 'patient' är subjektpositioner med olika handlingsmöjligheter, så är 'frisk' och 'sjuk' det. Subjektpositionen 'sjuk' möjliggör exempelvis att ta ut sjukpenning inom en svensk välfärdsdiskurs, medan 'frisk' inte gör det. Mer än att vissa handlingsmöjligheter görs möjliga eller omöjliga, så påbjuder de också handlingar som subjektet bör eller ska göra – exempelvis arbeta eller söka arbete, om en besitter subjektpositionen 'frisk' inom samma välfärdsdiskurs.

Men medan subjektspositionerna 'frisk' och 'sjuk' står i motsatsförhållande och därmed utesluter att ett subjekt simultant intar båda positioner, så är det möjligt att inta flera subjektspositioner samtidigt. En kan både inta subjektspositionen 'sjuk' och 'man', och samtidigt vara 'pappa' och 'arbetare' och 'kristen' utan att dessa utesluter varandra (Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.49). Subjektet är alltså "*fragmenterat*; det positioneras inte bara på *en* plats av *en* diskurs utan på flera olika platser av olika diskurser. [...] Ofta sker det omärkligt och man tänker inte alls på att man intar många olika subjektspositioner under dagens lopp." (ibid.).

Men även subjektspositioner som i vanliga fall inte påbjuder motstridiga handlingar kan göra det inom vissa diskursiva ramar. På valdagen kanske mannen ovan, som besitter både subjektspositionen 'arbetare' och 'kristen', blir manad att både rösta på Socialdemokraterna och Kristdemokraterna samtidigt, vilket inte är möjligt – han måste välja, och han kommer att välja utifrån den subjektsposition som han identifierar sig/identifieras av andra starkast med. För vår del är det exempelvis troligt att subjektspositionerna 'lågutbildad' och 'demokratiskt engagerad medborgare' inte utesluter varandra, men de kan mycket väl mana till olika typer av handlingar.

Subjektspositionerna får alltså vissa handlingar att framstå som mer möjliga och andra som mindre möjliga att utföra, i förhållande till subjektet/individ. Subjektspositionerna, i sin tur, skapas inom diskurser och de identiteter som de möjliggör en identifiera sig/identifieras med finns inte på något sätt externt från dessa diskurser. Således kan en inte veta vad t.ex. en 'svensk' eller en 'lågutbildad' är och hur en sådan ska uppföra sig och handla om en inte får det kommunicerat till sig på ett eller annat vis. Då diskurser här ses som innefattande alla sociala fenomen, så följer det att vi får denna information kommunicerad till oss från flera källor och att vi bildar oss vår uppfattning om subjektspositionerna utifrån dessa sammantaget och utifrån den berättelse som framträder starkast.

En enskild bok kommer inte att skapa hela läsarens, och sannerligen inte resten av samhällets, bild av vilka handlingar som förknippas med en viss subjektsposition eller inte – men den enskilda boken bidrar till att kommunicera information om subjektspositionen till läsaren oavsett. Exempelvis kommer en lärobok som behandlar demokrati och demokratiska processer också att kommunicera något om vilka det är som deltar i sådana processer – och vilka som inte gör det.

5 Metod och material

5.1 Kvalitativ metod

Vad som ämnas göra i denna uppsats är att genom en tolkande analys av innehållet i läroböcker bidra till en vidare förståelse av hur detta innehåll kan tänkas forma de elever som blir hänvisade att läsa dem. Valet av en kvalitativ metod lämpar sig väl för min frågeställning då tolkning är en central del av den kvalitativa forskningsinriktningen, (Alvehus, 2013, s.22). Den kvalitativa forskningen bygger även till stor del på ontologiska och epistemologiska antaganden som är förenliga med det teoretiska ramverk som lagts fram i föregående avsnitt (Bryman, 2018, s.455).

Mer exakt hur denna metod är utformad för denna uppsats syften, vad materialet är, vilka avgränsningar som har gjorts, samt vilka reliabilitets- och validitetsöverväganden som gjorts följer nedan.

5.2 Diskursanalys

Den centrala analysmetoden i den här uppsatsen är diskursanalys. ”Diskursanalysen består av ett flertal kära barn med ett och samma namn.”, som Bergström & Boréus uttrycker det (2012a, s.355), och det finns således flera sätt på vilka en skulle kunna genomföra en sådan. Då uppsatsen teoretiskt vilar mot en vidgad förståelse av diskursbegreppet, som enligt Bergström & Boréus förespråkas av Laclau & Mouffe (2012a, s.357), så låter jag även utformningen av själva analysen hämta inspiration ifrån samma källa.

Bergström & Boréus presenterar ett antal teoretiska begrepp inspirerade av Laclau & Mouffes diskursteoretiska inriktning. De menar att dessa kan fungera väl som analysverktyg (2012a, s.364-365). De grundläggande byggstenarna för denna diskursanalytiska verktygslåda är *tecken*. Tecken förstås här som bestående av både beteckningen/namnet/det uttalade ordet och det som betecknas, tankeinnehållet som avses med ordet som uttalas. Tecknet ’hund’ uttalas och stavas t.ex. på ett visst sätt och skiljs från andra uttalade ord, t.ex. ’lund’ och ’hand’, genom att det uttalas och stavas annorlunda, och samtidigt så betecknar det ett visst tankeinnehåll som särskiljs ifrån andra liknande tankeinnehåll, som t.ex. ’katt’ eller ’björn’ genom våra föreställningar

om vad dessa är (en katt liknar en hund, men vi har bestämt för oss vissa relevanta skillnader dem emellan, även om dessa kan vara svåra att definiera uttömmande) (Bergström & Boréus, 2012a, s.365).

Men eftersom det inte finns något externt som fixerar tankeinnehållet 'hund' vid just uttrycket 'hund' ('hund' hade lika gärna kunnat referera till vad vi tänker på när vi säger 'katt'), och eftersom diskurser, som bestämmer dessa förhållanden mellan uttryck och tankeinnehåll i tecken är föränderliga, så kan också teckens betydelse komma att förändras.

Vissa tecken är särskilt instabila, ta t.ex. tecknen 'demokrati' eller 'frihet' inom politiska diskurser, som genom att utsättas för ständig diskursiv kamp förblir mångtydiga. Sådana mångtydiga tecken benämns här med begreppet *element* (ibid.).

Andra tecken fungerar som *noder/nodalpunkter* till vilka många andra tecken knyts för att få sin mening och sitt tankeinnehåll definierat. Exempelvis kan tecknet 'kroppen' ses som en nod utifrån en läkarvetenskaplig diskurs, dit tecken som 'skalpell', 'vävnad' och 'symtom' knyts för att få sina betydelser fixerade (Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.33; Bergström & Boréus, 2012a, s.367).

Även följande begrepp är delar av samma diskursanalytiska verktygslåda och är de som kommer att ha mest relevans för den analys som genomförs i denna uppsatts:

Flytande signifikant: En flytande signifikant är ett element som tycks vara särskilt tvetydiga och öppna för olika betydelser inom en viss diskurs. Här kan exemplifieras med tecknet 'rättvisa', som speciellt i politiska sammanhang kan vara centralt i olika politiska diskurser och där samma beteckning kan få till synes vitt skilt innehåll (Bergström & Boréus, 2012a, s.366).

Mästersignifikant: Dessa har en meningsfixerande funktion inom en diskurs på liknande sätt som noder/nodalpunkter, men åsyftar till högre grad de noder som också ligger till grund för subjekspositioner och därmed är särskilt identitetsstärkande. Dessa kan således användas för att närmare undersöka vilka handlingar som föreskrivs av vissa uttryck inom en diskurs (Bergström & Boréus, 2012a, s.367-368).

Ekvivalenskedjor: Det är genom s.k. ekvivalenskedjor som noder/nodalpunkter och många andra tecken får sina betydelser. Det är genom att vara en central del i en

ekvivalenskedja som en nod har den meningsfixerande funktion som beskrivits ovan. Tecken, noder och mästersignifikanter fylls med tankeinhåll genom att länkas relationellt till varandra i dessa kedjor. Exempelvis fylls noden 'liberal demokrati' av tankeinhåll genom att kedjas vid, ekvivaleras till, tecknen 'fria val' och 'yttrandefrihet' (Bergström & Boréus, 2012a, s.367; (Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.50, 57-58). Blottläggandet ekvivalenskedjor är användbart "både för att påvisa identitetskonstruktion och beskriva en sammanhängande diskurs (som nazismen)." (Bergström & Boréus, 2012a, s.411).

Det är förstås viktigt att komma ihåg att medan olika begrepp ges innehåll på detta sätt, genom kedjor av sådant det likställs med, så är det av lika stor betydelse att de även ställs i relation till sina motsatser, "det Andra" för att bli meningsfulla (Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.58). Finner man således en ekvivalenskedja, t.ex. med noden 'liberal demokrati', så vore det inte överraskande att också finna en motsvarande, spegelvänd ekvivalenskedja för dess motsats, 'diktatur', där motsatserna till 'fria val' och 'yttrandefrihet' återfinns.

5.3 Bildanalys

Med ett vidgat diskursbegrepp så innefattas mer än det strikt språkliga (Bergström & Boréus, 2012a, s.357; Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.58). Även bilder kommunicerar mening till betraktaren, och denna mening står alltså inte utanför det diskursiva utan bidrar även den till att skapa vår världs- och självbild. Många gånger förekommer bild och text tillsammans, och vare sig de kombineras i explicit syfte att bidra till eller förstärka det budskap som en vill förmedla eller inte, så kan vi anta att en betraktare kommer att, åtminstone till viss del, tolka kombinationen av text och bild tillsammans.

En lärobok har ofta bilder i anslutning till textstyckena och därför är det av intresse att undersöka vad dessa bilder tillför till diskurserna som ges uttryck för av det rent textbaserade innehållet. De verktyg som valts ut för att göra denna undersökning är hämtade från Anders Björkvalls framställning av den multimodala diskursanalysen (2012, s.307ff). Detta urval av begreppsliga verktyg för bildanalys, presenterade av Björkvall inom både kategorierna 'narrativa processer' och 'konceptuella processer', förklaras nedan.

Bilderna i läroböckerna kommer att granskas med hjälp av nedanstående analysverktyg och resultatet kommer att vägas samman med resultatet av den övriga diskursanalysen vars verktyg presenterats i föregående avsnitt.

Aktionsprocesser: De personer som avbildas representeras ibland som knutna till olika roller i en process som för ett skeende framåt. En deltagare i processen som är aktiv i processen får rollen som *aktör*, en deltagare som fungerar som mottagare för aktörens handlande blir *mål*. Om flera deltagare avbildas som både aktör och mål i förhållande till varandras handlande är de *interaktörer* i aktionsprocessen (Björkvall, 2012, s.323-325). Genom att tolka bilder med hjälp av dessa begrepp kan en följaktligen säga något om vem som är aktiv och vem som är passiv i ett visst skeende.

Bärare och attribut: Dessa två begrepp utgör en slags helhet-del-relation i förhållande till den eller det som avbildas. En person ska här ses som en *bärare* (helhet) och de delar hans person byggs upp av i bilden är de *attribut* som hen bär på. Exempelvis är sådant som gammeldags kläder, grått hår och rullatorer sådana attribut, som säger att 'detta är en pensionär' i förhållande till bäraren (Björkvall, 2012, s.328-329).

Symboliska attribut: Även attribut som inte är en explicit del av den eller det som avbildas, dvs. inte direkt på en persons kropp utan någon annanstans i bildkompositionen, kan fungera som attribut som bidrar till att berätta något om personen. Exempelvis en svensk flagga som placeras bredvid en politiker i bilden kan få betydelsen att 'politikern är svensk' (Björkvall, 2012, s.329).

Omständigheter: Dessa placerar skeendet som avbildas i tid och rum och visar även något om hur en process sker. Omständigheten *bakgrund* är viktigast i förhållande till tolkningen om var något sker någonstans, och omständigheten *medel* säger något om hur eller med hjälp av vad som processen äger rum – det kan exempelvis göra stor skillnad vid tolkningen av betydelse om det medel som används i bilden är ett skjutvapen eller en bukett med blommor (Björkvall, 2012, s.327-328).

5.4 Hermeneutiskt förhållningssätt

Det står klart att det ingående tolkningsarbete som en diskursanalys innebär kräver noggrannhet och att en översiktlig läsning av materialet inte hade varit nog för att kunna dra några slutsatser (Bergström & Boréus, 2012a, s.411). ”Det krävs närläsning. Efter att man skapat sig en överblick måste materialet tröskas igenom ett antal gånger.” (ibid.).

Arbetsmetoden i den här uppsatsen låter sig således vägledas av ett hermeneutiskt förhållningssätt. Detta bygger på en insikt om att utvalda delar av en text står i relation till den helhet de är hämtade ur och vice versa. Ett visst stycke eller en viss term kanske tolkas bäst utifrån vilken mening som framträder i den övriga texten, och med en ny förståelse för det kortare stycket, delen, så är det möjligt att en ny tolkningsmöjlighet av hela texten framträder (Bergström & Boréus, 2012b, s.31). Att i tolkningsprocessen röra sig på detta sätt mellan del och helhet är således att med hjälp av den *hermeneutiska cirkeln* successivt öka förståelsen för det som undersöks (ibid.; (Brinkkjaer & Høyen, 2013, s.74).

5.5 Urval och avgränsning

Som framstår av ovanstående stycken så kräver den diskursanalytiska metoden noggrann läsning av materialet, och ett alltför brett underlag hade således blivit ett rejält åtagande. Inte minst då uppsatsen måste färdigställas inom ett relativt litet tidsspann, så innebär det att underlaget till denna undersökning har begränsats till ett fåtal läroböcker i gymnasieämnet samhällskunskap. Vilka dessa böcker är presenteras nedan.

För att möjliggöra ett element av jämförelse mellan hur diskurserna kring demokratiskt deltagande framstår i böcker riktade mot kursen i samhällskunskap som ges till yrkesprogrammen (1a1) och böcker riktade mot motsvarande kurs för de högskoleförberedande programmen (1b), så består urvalet av läroböcker av tre olika bokserier med två böcker ifrån varje serie – en riktad gentemot samhällskunskap 1a1 och en mot samhällskunskap 1b. Då båda böcker i respektive serie är skrivna av samma författare är avsikten med detta urval att göra det möjligt att kunna säga något om skillnader i vad som framträder i diskurserna, som inte enbart kan ses som ett resultat av att de är olika författares verk.

De böcker som har valts är uteslutande relativt nytgivna och deras innehåll kan således inte anses ligga till grund för ett eventuellt bidrag till de skillnader i valdeltagande som har observerats vid tidigare val. Det är inte heller mitt syfte, utan snarare att se till det som förmedlas här och nu och att blicka framåt mot framtida val.

Medan det hermeneutiska förhållningssättet (se ovan) föreskriver att helhet och del studeras i växelverkan, så har vidare avgränsningar i böckernas innehåll varit tvunget. Böckerna har översiktligt lästs i sin helhet, men störst fokus för undersökningen har legat på de avsnitt som behandlar demokrati och demokratiskt deltagande. Stort fokus har också legat på avsnitt som vänder sig direkt till eleven, behandlar identitetskonstruktioner och avsnitt som behandlar arbetsmarknaden. Utöver den löpande texten i läroböckerna har även bilder och instuderingsfrågor granskats.

Självklart skiljer sig böckerna inom varje serie åt i termer av innehåll, då kursen 1b har ett utökat centralt innehåll jämfört med kursen 1a1. Dessa skillnader har ignorerats i denna studie, men det hade självklart kunnat vara av intresse att se hur även dessa skillnader bidrar till diskursiva skillnader och skillnader i hur olika subjekspositioner konstrueras.

5.5.1 Presentation av material

Nedan följer utgivningsdetaljer för de böcker som valts ut, samt utdrag ur förlagens beskrivningar av samtliga böcker:

Kompass-serien:

Eliasson, M. & Nolervik, G. (2018). *Kompass till samhällskunskap 50*. (Andra upplagan). Malmö: Gleerups.

- "[...] är avsedd för gymnasiekursen Samhällskunskap 1a1 och riktar sig till elever som läser på något av de yrkesförberedande programmen. Innehållet är tydligt och strukturerat och språket är rakt och enkelt. Fakta tas upp med verkligheten som bas och sätts i sitt vardagliga sammanhang." (Gleerups, 2019a).

Eliasson, M. (2019). *Kompass till samhällskunskap 100*. (Andra upplagan). Malmö: Gleerups Utbildning AB.

- Beskrivningen av denna bok är identisk med den ovanstående, med undantag för att den ”är avsedd för gymnasiekursen Samhällskunskap 1b. Den passar även mycket bra för elever på yrkesprogrammen som vill läsa kurserna 1a1 och 1a2 i samhällskunskap.” (Gleerups, 2019b).

Reflex-serien:

Almgren, H., Furevik, A., Höjelid, S. & Nilsson, E. (2018). *Reflex 50: samhällskunskap för gymnasieskolan*. (Andra upplagan). Malmö: Gleerups.

- ”är avsedd för gymnasiekursen Samhällskunskap 1a1 och riktar sig till elever som läser på något av de yrkesförberedande programmen. Alla texter [...] [har] många verklighetsnära exempel samt ett enkelt språk. [...] Olika samhällsfrågor belyses ur såväl ett samhälls- som ett individperspektiv.” (Gleerups, 2019c).

Almgren, H., Furevik, A., Höjelid, S. & Nilsson, E. (2017). *Reflex Plus Samhällskunskap för gymnasieskolan*. (Andra upplagan). Malmö: Gleerups.

- ”är i första hand avsedd för kursen Samhällskunskap 1b. [...] Eleverna ges utförlig faktabakgrund till ämnets alla delar. Olika samhällsfrågor belyses ur både ett samhälls- och ett individperspektiv. [...] Den överskådliga formgivningen, detaljerade innehållsförteckningen och det fylliga registret gör att boken fungerar väldigt bra som referensbok vid elevarbeten.” (Gleerups, 2019d).

Z-serien:

Bengtsson, B. (2013). *Z-rapport: samhällskunskap. Kurs 1a1 för yrkesprogrammen*. (2. uppl.) Stockholm: Liber.

- "[...] är en ny, kursanpassad medlem i Z-familjen. Den är avsedd för yrkesprogrammets kurs: Samhällskunskap 1a1. Z-rapport betonar praktiskt medborgarskap." (Liber, 2019a).

Bengtsson, B. (2014). *Z-konkret: samhällskunskap. Kurs 1b*. (4. uppl.) Stockholm: Liber.

- "Z-konkrets ledord är tydlig, lättbegriplig och praktisk. Boken fokuserar på det allra viktigaste för den gymnasiegemensamma kursen samhällskunskap." (Liber, 2019b).

5.6 Validitet och reliabilitet

Frågan om *validitet* avser huruvida forskaren, genom val av metod och genom det metodologiska genomförandet, observerar, identifierar eller 'mäter' det hen avser (Bryman, 2018, s.465, s.209-210), men även till vilken utsträckning resultaten är generaliserbara (ibid., s.466-467).

Vad gäller generaliserbarhet, så är det ofrånkomligen en svårighet när resultatet grundar sig på ett så begränsat urval som denna studie, likt många andra kvalitativa studier (ibid.). Självklart kommer jag inte kunna hävda något i termer av universella trender för alla läroböcker i samhällskunskap utifrån ett axplock av de som har givits ut. Samtidigt är antalet sådana böcker inte oändligt stort, och genom att studera tre serier har jag åtminstone täckt en icke helt obetydlig del av de böcker som givits ut under de senaste åren.

Angående bedömning av det förstnämnda validitetskriteriet så kommer detta till stor del att bero på hur väl mina resultat och slutsatser framstår som trovärdiga i förhållande till det teoretiska ramverk och de analysverktyg som använts för att behandla materialet (Bryman, 2018, s.467). Genom att tydligt redovisa och förklara hur ett visst resultat har nåtts är min ansats att göra det möjligt för läsaren att följa resonemangen på ett sätt som säkerställer så hög validitet som möjligt.

Reliabilitet är, i korta drag, en fråga om i vilken utsträckning undersökningen kan replikeras (Bryman, 2018, s.465). För många kvalitativa undersökningar kan detta vara en utmaning, då sociala miljöer och människor är i ständig förändring och exakt samma

förutsättningar är i princip omöjliga att återskapa (ibid.). En textbaserad studie har i min mening en fördel i detta avseende, då åtminstone själva materialet kan bestå oförändrat. Däremot kvarstår det, i grunden, subjektiva i den tolkande processen. Här kan det vara värt att ha i åtanke att det inte bara finns en enda tolkning som är möjlig att göra av ett visst material (Björkvall, 2012, s.312-313), och utifrån ett diskursteoretiskt perspektiv är vi alla förankrade i diskurser, ibland själva den diskurs vi avser att studera, vilket påverkar vår verklighetsuppfattning och våra förförståelser (Winther Jørgensen & Phillips, 2000, s.56). Med tanke på diskursernas föränderliga natur kan detta förstås göra det svårare för en person från en annan tid eller plats att nå samma slutsatser som de som framförs i en viss kvalitativ studie.

Men med samma motivation som ovan, så menar jag att en tydlig framställning av analysverktyg och hur dessa använts, i möjligaste mån ökar reliabiliteten. Någon som använder sig av samma verktyg och samma hermeneutiska arbetsmetod bör i princip kunna dra, om inte samma, så åtminstone liknande slutsatser vid ett återskapande av studien.

6 Resultat och analys

6.1 Kompass-serien

6.1.1 Skillnader mellan böckerna i serien

Precis som förlagets beskrivning av böckerna är närmast identisk så finns det mycket få skillnader mellan de två böckerna, varken innehållsmässigt eller språkligt. Den överväldigande majoriteten av det innehåll som föreskrivs av det centrala innehållet i både kurs 1a1 och kurs 1b är identiskt. Även bilderna är till största del de samma och förekommer i samma kontext.

De fåtal innehållsmässiga skillnader som står att finna är av liten relevans ur ett större perspektiv och kan förklaras med hänvisning till att motsvarande innehåll kan uttolkas ur andra textstycken som behandlar närliggande innehåll.

Det finns således ingen relevant skillnad mellan de subjekspositioner som framträder i förhållande till demokratin i de båda böckerna.

6.1.2 'Svensk'

Att Sverige är en demokrati framträder tydligt och uttrycks även explicit på vissa ställen (Eliasson & Nolervik, 2018, t.ex. s.26, 31, 82; Eliasson, 2019, t.ex. s.27, 46, 100). Att Sverige är en demokrati innebär att det är folkets vilja som styr (Eliasson & Nolervik, 2018, s.26; Eliasson, 2019, s.40), och detta sker genom att "vi röstar i val till riksdag, landsting eller region och kommun [och därmed] väljer vi människor som ska **representera** oss väljare." (Eliasson & Nolervik, 2018, s.30; Eliasson, 2019, s.45). Valdeltagandet i Sverige är relativt högt, dvs. en stor andel av det svenska folket röstar i de allmänna valen (Eliasson & Nolervik, 2018, s.31-32; Eliasson, 2019, s.46-47).

I och med att Sverige är en demokrati, där folket, "vi", styr genom att rösta och välja samt att Sverige har ett högt valdeltagande, så ekvivaleras mästersignifikanten 'svensk' med 'invånare i ett demokratiskt land', 'röstare', 'väljare' och en 'hög disposition att rösta'. Redan i detta skede har subjekspositionen 'svensk' vissa karaktärsdrag som manar till ett visst förhållningssätt gentemot de allmänna valen.

Det uttrycks också att det är viktigt att så många som möjligt röstar för att den svenska demokratin ska fungera (Eliasson & Nolervik, 2018, s.89; Eliasson, 2019, s.107). Men för att demokratin ska fungera så krävs också att väljarna sätter sig in i svåra politiska frågor för att kunna bilda sig en uppfattning om vilket parti de ska rösta på (Eliasson & Nolervik, 2018, s.31-32; Eliasson, 2019, s.46-47). Detta är ett ansvar som läggs på väljaren och därmed 'svensken'. Ett annat ansvar som förknippas med subjektspositionen 'svensk' är att "respektera olikheter och olika åsikter" (Eliasson & Nolervik, 2018, s.30; Eliasson, 2019, s.44)¹ Denna respekt innebär dock att "det många gånger [tar] lång tid att hitta lösningar som de flesta kan acceptera eftersom många olika synpunkter på ett förslag måste komma fram och diskuteras." (Eliasson & Nolervik, 2018, s.31; Eliasson, 2019, s.46). Detta till trots är demokratin överlägsen alternativen, då våra rättigheter att uttrycka våra åsikter, ordna möten och demonstrationer, samt att rösta i fria val är grundläggande för demokratin och därmed skyddas av den (Eliasson & Nolervik, 2018, s.26; Eliasson, 2019, s.40). Detta är dock inget som kan tas för givet, utan "också i stabila demokratier som Sverige måste vi ständigt försvara och utveckla demokratin." (Eliasson & Nolervik, 2018, s.28; Eliasson, 2019, s.42).

Subjektspositionen 'svensk' förknippas ytterligare med att rösta genom vad som förmedlas av en av bilderna (se Eliasson & Nolervik, 2018, s.84; Eliasson, 2019, s.102). Omständigheterna i bilden säger oss att vi befinner oss i en vallokal. I bakgrunden finns insynsskydd där en ostört kan behandla sina valkuvert och förgrunden sitter människor vid ett bord med redo att ta emot dessa kuvert. Bildtexten förstärker också denna tolkning: "Så här kan det se ut i en helt vanlig svensk vallokal." (ibid). Två kvinnor står framför detta bord och håller i kuvert, ett attribut som här får dem att tolkas som 'väljare'. De ser ut att vara i rörelse mot bordet i förgrunden och en av dem sträcker ut sitt kuvert mot det, de gör något aktivt och för på så vis skeendet framåt – de röstar.

Sammanfattningsvis skapas alltså här subjektspositionen 'svensk' som en övergripande identitet, vilken de flesta av läsarna kommer att identifiera sig med. Utifrån vilka karaktärsdrag som 'svensk' ekvivaleras med, så manas alltså den som identifierar sig med positionen att också identifiera sig som 'väljare' och att i hög grad delta i valen, eftersom det är det svenskar gör. 'Svensken' manas också att respektera

¹ Att fungerande demokratier och Sveriges befolkning karaktäriseras av en mångfald av olika åsikter är något som poängteras på fler ställen (se Eliasson & Nolervik, 2018, s.21, 27; Eliasson, 2019, s.36, 41).

andras åsikter, läsa på för att kunna göra välinformerade val och att försvara demokratin och de rättigheter den skänker, genom att nyttja dessa rättigheter.

6.1.3 'Politiker'

Medan subjektspositionen 'svensk' ekvivaleras med handlingar som att rösta i allmänna val, så knyts inte den positionen till makt och beslutsfattande. Det är snarare subjektspositionen 'politiker' som förknippas med dessa karaktärsdrag:

Den högsta makten i Sverige finns hos riksdag och regering. Här fattas beslut som påverkar hela samhället och alla människor som bor i landet. På den lokala nivån, närmast oss medborgare, finns kommunerna. Här tas många av de beslut som påverkar oss i vardagen som till exempel skola och omsorg. På den regionala nivån finns regionerna som har till uppgift att framför allt ansvara för sjukvården. (Eliasson & Nolervik, 2018, s.82; Eliasson, 2019, s.100).

Regeringen styr landet, men är ansvarig inför riksdagen. Makten utgår ifrån riksdagen, som kan avsätta regeringen om den ej accepteras av majoriteten som sitter där (Eliasson & Nolervik, 2018, s.31; Eliasson, 2019, s.46). Riksdagen, partierna, de förtroendevalda och politikerna knyts samman i samma ekvivalenskedja och förknippas därmed starkt med varandra, varför jag här väljer att behandla beskrivningarna av samtliga som bidragande till subjektspositionen 'politiker':

Partierna får platser i riksdagen proportionellt till hur väljarna har röstat (Eliasson & Nolervik, 2018, s.36; Eliasson, 2019, s.52), och de väljarna röstar på *representerar* dem och får *förtroendet* att fatta beslut (Eliasson & Nolervik, 2018, s.30; Eliasson, 2019, s.45). Det är *politikernas* mål "att vinna väljarnas förtroende och röster." (Eliasson & Nolervik, 2018, s.90; Eliasson, 2019, s.108).

Utöver att knyts till handlingar som att 'fatta beslut' och 'kämpa om röster', så ekvivaleras 'politikern' även genom denna kedja till karaktärsdraget att 'ha idéer och visioner för samhället' (Eliasson & Nolervik, 2018, s.30; Eliasson, 2019, s.45), samt att 'sätta sig in i många svåra frågor' (Eliasson & Nolervik, 2018, s.32; Eliasson, 2019, s.47). 'Politiker' förknippas också med att utsättas för hat och hot:

Till nackdelarna hör att näthatet är ett växande problem där vissa individer utnyttjar och gömmer sig bakom anonymitet för att kränka och trakassera andra. Inte minst politiker och människor som engagerar sig i olika politiska frågor drabbas av personliga påhopp och

trakasserier. Det är viktigt att diskutera politiska frågor med respekt för varandra, hålla sig till sakfrågan och inte gå till personangrepp. Vem vill vara politiker om det innebär att leva med hot och trakasserier? (ibid.).

Medan läsaren explicit uppmuntras att gå med i ett ungdomsparti som ett av alternativen för att kunna påverka samhället (Eliasson & Nolervik, 2018, s.59; Eliasson, 2019, s.77), så framstår subjektspositionen 'politiker' inte som något önskvärt att identifiera sig med för läsaren. 'Politikern' har faktisk beslutsfattande makt, men måste sätta sig in i många svåra frågor och får utstå hat och hot. I kombination med att det beskrivs att unga hellre engagerar sig "i politiska frågor på andra sätt, till exempel som medlem i någon organisation" och hellre använder sociala medier för att framföra sina åsikter (Eliasson & Nolervik, 2018, s.31-32; Eliasson, 2019, s.46-47), så framstår det som om den unga läsaren inte heller bör sträva efter att påverka samhället genom att bli 'politiker' utan hellre genom att finna alternativa sätt.

6.1.4 'Ungdom'

Subjektspositionen 'ungdom', i vilken den förmodade läsaren i egenskap av gymnasieelev mest troligt identifierar sig med, framträder alltså i stort sett som en som söker alternativa vägar till samhällspåverkan utan att iklä sig rollen som 'politiker' (ibid; se även Eliasson & Nolervik, 2018, s.58; Eliasson, 2019, s.76).

Författarna påpekar att medan den politiska makten formellt finns hos riksdagen och regeringen (och därmed politikerna), så är det inte den enda makten som påverkar politiken (Eliasson & Nolervik, 2018, s.101; Eliasson, 2019, s.119). Den opinionsbildande makten sätter dagordningen, och denna maktform framställs som långt mer tillgänglig för subjektspositionen 'ungdom'. Här kontrasteras tidskriften Fokus lista över de 10 mäktigaste personerna i Sverige 2017 med Nyheter24s lista över de mäktigaste unga personerna i Sverige 2018. Medan Fokus lista innehåller ministrar, partiledare och näringslivstoppar så domineras Nyheter24s lista av bloggare, youtubers och influencers (ibid).

Genom dessa exempel förstärks narrativet att ungdomars inflytande och makt främst består i opinionsbildande makt och att subjektspositionen 'politiker' inte är eftersträvansvärd för någon som identifierar sig/identifieras med 'ungdom'.

6.1.5 'Arbetare'

Ovan nämnda listor innehåller ingen med en jobbtitel som kan förknippas till sådana arbeten som majoriteten av Sveriges befolkning har, och i synnerhet inte till sådana som någon av eleverna på de yrkesinriktade gymnasieprogrammen utbildar sig för. Däremot finns LO:s dåvarande ordförande med på sjätte plats i Fokus lista (Eliasson & Nolervik, 2018, s.101; Eliasson, 2019, s.119).

Facken framställs på bl.a. detta sätt som havande politiskt inflytande och makt, och i förhållande till facken skapas också subjektspositionen 'arbetare', vilken en majoritet av eleverna på ovan nämnda gymnasieprogram antingen kommer att identifiera sig med i framtiden, som resultat av de yrken deras utbildningar leder till, eller redan gör det till viss utsträckning. Men 'arbetaren' framträder som passiv i förhållande till facken:

Fackföreningens uppgift är att ta tillvara den anställdes intressen gentemot arbetsgivaren. Grundtanken med fackföreningen är att de anställda tillsammans blir starkare när de ska förhandla med arbetsgivaren om villkoren på arbetsplatsen. Löner, arbetstid och arbetsmiljö är viktiga frågor för facket. Genom facket får du också information om lagar och avtal samt erbjudanden om försäkringar. I Sverige är ca 70% av de anställda fackanslutna. (Eliasson & Nolervik, 2018, s.168; Eliasson, 2019, s.190).

Det är visserligen de anställda, 'arbetarna', som blir starkare tillsammans genom facket. Men det är facket som har uppgifter, förhandlar, har viktiga frågor att behandla och ger information om lagar och avtal. Det är således facket och inte 'arbetaren' som framställs som aktivt arbetande för bättre villkor. 'Arbetaren' förknippas på så vis med att 'låta andra ta beslut åt en'.

Men medan det på andra ställen i texten påpekas att samhällsklass påverkar levnadsförhållanden, livsstil och attityder (Eliasson & Nolervik, 2018, s.178-179; Eliasson, 2019, s.200-201), samt analys- och diskussionsuppgifter knutna till detta (Eliasson & Nolervik, 2018, s.179, 183; Eliasson, 2019, s.201, 207), så finns det inga uppmaningar att aktivt kämpa för att förbättra dessa förhållanden.

Den enda bild som explicit placerar 'arbetaren' i en politisk kontext, där hen kämpar för att förbättra sina arbetsvillkor är från 1909, vilket beskrivs i bildtexten (se Eliasson & Nolervik, 2018, s.168; Eliasson, 2019, s.190). Av omständigheterna och attributen att döma är skeendet också från det förgångna: bilden är svartvit. Det är många personer

som står samlade runt en person som står upphöjd över de andra och ser ut att hålla ett tal. Den stora majoriteten av personerna bär attributen hatt och rock, vilket i kontexten tidigt 1900-tal säger oss att de är män, samtidigt som det förstärker tolkningen att det som sker var längesedan, då ett sådant sätt att klä sig framstår som omodernt. Fokus ligger på mannen i mitten som ser ut att hålla ett tal och det är således han här tolkas som den tydliga aktören i bildkompositionen, medan de övriga männen framstår som mål för hans handlande.

Givet att vi av kontexten förstår att de övriga männen strejkar för bättre arbetsvillkor och aktivt har tagit sig till mötesplatsen för att delta, så framstår inte 'arbetaren' som passiv här. Men eftersom det här är den enda bild där 'arbetaren' är aktiv i en politisk kontext (strejk, demonstration), och bilden placerar skeendet för hundra år sedan, så säger det lite om hur subjektpositionen 'arbetare' är idag. Att aktivt kämpa för bättre villkor tycks vara ett karaktärsdrag som 'arbetaren' förknippas med historiskt, men inte i nutid.

Övriga bilder i böckerna där attribut och omständigheter säger oss att det är en 'arbetare' som gör något är enbart i arbetsrelaterade kontexter och inte aktivt politiska sådana. Som exempel: En ung man bär attributen skyddshjälm, varselkläder och skruvdragare. Aktionsprocessen som avbildas är hur han borrar ett hål i en regel vid ett fönster (se Eliasson & Nolervik, 2018, s.160; Eliasson, 2019, s.182).

Sammanfattningsvis framstår alltså subjektpositionen 'arbetare' som en som 'kämpade för bättre villkor förr i tiden', 'låter andra förhandla och ta beslut åt en' och 'fokuserar på arbetet'.

6.2 Reflex-serien

6.2.1 Skillnader mellan böckerna

Dessa två böcker skiljer sig åt mest av de som undersökts. Innehållsmässigt förmedlas dock i stort sett exakt samma information, även om ett fåtal stycken förekommer i en av böckerna men inte den andra, stycken och kapitel till viss del är omstrukturerade och många meningar är skrivna på olika sätt. Ett av de mest tydliga exempel som kan ges på skillnader som tolkas påverka läsaren olika är hur *Reflex plus* angående klass utgår ifrån

ett ifrågasättande av ifall klassamhället är borta, går mer in på statistiska skillnader och vad det innebär för de som har det sämst ställt, medan *Reflex 50* går mycket mer kortfattat in på de statistiska skillnader som står att finna och bibehåller att usla förhållanden hör till det förgångna och att vi har det bättre ställt nu, att klasskillnaderna finns kvar men inte är lika tydliga och att det råder delade meningar om hur stor betydelse dessa skillnader har (Almgren, Furevik, Höjelid & Nilsson, 2017, s.40-41; Almgren, Furevik, Höjelid & Nilsson, 2018, s.29-31). Ett annat exempel är hur *Reflex 50* innehåller en faktaruta angående hur det faktiskt går till att rösta på valdagen, medan *Reflex Plus* helt saknar detta innehåll (Almgren, Furevik, Höjelid & Nilsson, 2018, s.95).

De mest framträdande skillnaderna i förhållande till skapandet av olika subjektspositioner är hur 'arbetare' framställs i de båda böckerna. De viktigaste av dessa behandlas nedan.

På det stora hela tycks dock båda böcker skapa mer eller mindre samma subjektspositioner, och dessa är på många sätt snarlika de som beskrivits i Kompass-serien ovan.

6.2.2 'Svensk'

Inledningsvis presenteras här med det författarna skriver som till största del tycks forma subjektspositionen 'svensk' i förhållande till demokratin de dessa böcker. Hur detta utifrån dessa utdrag både liknar och skiljer sig ifrån hur motsvarande subjektsposition skapas i kompass-serien analyseras längre ned.

Sverige är en indirekt/representativ demokrati, vilket innebär att folket (i Sverige) väljer representanter som får ta beslut i politiska i frågor i folkets ställe (Almgren et al., 2018, s.76-85; Almgren et al., 2017, s.98, 127). Dessa representanter sitter i riksdagen och väljs av det svenska folket vart fjärde år (Almgren et al., 2018, s.90; Almgren et al., 2017, s.127).

"Folket, via sina representanter i folkrepresentationen, förutsätts alltid fatta "rätt" beslut." (Almgren et al., 2017, s.97; se även Almgren et al., 2018, s.74). Tack vare det representativa statsskicket och de valda ledamöterna blir också de politiska beslut som tas av högre kvalitet, eftersom de folkvalda har större möjlighet att överblicka de politiska frågorna och på så vis vara bättre pålästa än väljarna (Almgren et al., 2017,

s.100-101; jmf Almgren et al, 2018, s.76). ”Lite tillspetsat innebär det här resonemanget att folket inte alltid förstår sitt eget bästa, och kanske skulle rösta ”fel” i en rad frågor, om de hade fått möjlighet.” (ibid.).

En förutsättning för ett fungerande demokratiskt samhälle är en mångfald av åsikter. I en demokrati får vi lov att vara oense om det mesta, men inte värdet av detta (Almgren et al., 2018, s.74; Almgren et al., 2017, s.98).

Utifrån hur demokratin i Sverige och det svenska folkets roll i förhållande till den så framträder även i dessa böcker en allmänt omfattande subjeksposition i form av ’svensk’. Det svenska statskicket medför Sveriges folk, dvs. ’svenskar’ röstar i de allmänna valen för att välja representanter. Subjekspositionen ’svensk’ ekvivaleras utifrån denna framställning med ’röstare’, och likt i kompass-serien får ’svensken’ också karaktärsdraget ’har respekt för andras åsikter’. Men här ekvivaleras denna subjeksposition också ett karaktärsdrag som inte är lika starkt framträdande i de böckerna, nämligen ’behöver vägledning för att inte ta fel beslut’. Medan det framhålls att det är ett grundantagande för demokratin att folkets beslut alltid är rätt, så krävs det att folkets representanter fungerar som mellanhänder för att detta ska garanteras. Även karaktärsdraget ’har respekt för andras åsikter’ framställs som inte särskilt säkert i förhållande till ’svensken’. De folkvalda måste vara beredda på att ”med visst tålamod ska försöka leda opinionen” i fall då det inte görs (Almgren et al., 2018, s.77; Almgren et al., 2017, s.160).

Subjekspositionen ’svensk’ skapas alltså här med en förväntning att delta i valen och att rösta, men förknippas inte med särskilt mycket tillit och kompetens. Det är således en version av subjekspositionen där det framstår som långt mer legitimt att identifiera sig med ’svensk’ men samtidigt ställa sig frågande till varför man bör rösta, då politikerna ändå vet bäst.

6.2.3 ’Politiker’

Partier ställer upp i valen och kämpar om att få så många av väljarnas röster som möjligt, och utifrån valresultatet tillsätts medlemmar ur partierna som folkets representanter i riksdagen (Almgren et al., 2018, s.92-93). På liknande sätt som i kompass-serien byggs utifrån olika omnämnden (bl.a. den ovan) en ekvivalenskedja mellan ’partier’, ’förtroendevalda’, ’politiker’ och ’folkets representanter’. Det är också

denna subjektsposition som förknippas med agens i förhållande till politiskt beslutsfattande. Det är exempelvis ”de folkvalda politikerna” som avsätter en regering de inte anser sköta sitt uppdrag (Almgren et al., 2018, s.85), och medan kopplingen mellan detta och folkets makt genom valdeltagande görs, så är den inte särskilt tydlig.

Medan denna subjektsposition skapas i förhållande till demokratin på ett sätt som liknar den subjektsposition som återfinns i kompass-serien, så har den också (vilket bl.a. kan utrönas ovan) fler elitistiska drag än där. Detta uttrycks också mer explicit i *Reflex plus*:

[D]e politiska partierna har blivit mer elitistiska i takt med att de tappar medlemmar eftersom det enbart är de mest medvetna och intresserade som engagerar sig – sedan 1980-talet har antalet partimedlemmar minskat med en miljon. (Almgren et al., 2017, s.144).

Subjektspositionen ’politiker’ görs på det här viset inte särskilt tillgänglig för läsaren att försöka sträva mot. Att aspirera mot att påverka samhället och de politiska besluten på detta sätt är således något läsaren/gymnasieeleven styrs bort från för att istället påverka genom att rösta eller söka alternativa vägar utanför politiken.

6.2.4 ’Ungdom’

Subjektspositionen ’ungdom’ skapas med vissa nyansskillnader i *Reflex 50* jämfört med *Reflex 100* till följd av att vissa skillnader i innehållet i de två böckerna. Men den övergripande karaktäriseringen av ’ungdom’ i förhållande till demokratin blir mer eller mindre densamma, och även denna påminner om den motsvarighet som skapas i kompass-serien.

Makt handlar inte bara om ekonomi och politik utan också om opinionen: det gäller att nå ut med sitt budskap. De människor som har makt över opinionen kan få människor att ha en viss åsikt. [...] En ny grupp opinionsbildare är bloggarna, t.ex. Clara Henry med hundratals följare. Andra, t.ex. sångerskan Malena Ernman använder Facebook för att sprida sitt budskap och når på så vis hundratusentals människor. (Almgren et al., 2017, s.144-145”

Internet har gjort det möjligt för vem som helst att publicera innehåll som når ut till en stor grupp människor. Det gör att en helt vanlig gymnasieelev plötsligt kan ha flera tusen följare på sin blogg, och därmed bli en viktig **opinionsbildare**. Internet har alltså gjort det lättare för

vanliga människor att nå ut med sina tankar och åsikter, vilket kan ses som en demokratisk seger. (Almgren et al., 2018, s.54).

Subjektpositionen 'ungdom' förknippas även här med att ha sin främsta påverkansmakt som opinionsbildare och kanske främst via nyare internetbaserade kanaler. I kombination med att subjektpositionen 'politiker' och den makt som förknippas med denna position inte tycks vara tillgänglig för 'ungdomen', så framstår opinionsbildande makt som den främsta formen av påverkan kopplad till denna subjektposition.

6.2.5 'Arbetare'

Angående samhällsklasser framstår vissa intressanta skillnader mellan böckerna här. I *Reflex plus* utgår författarna ifrån ett ifrågasättande av ifall klassamhället verkligen är borta, för att sedan gå mer in på statistiska skillnader i levnadsvillkor mellan olika klasser och vad dessa innebär för de drabbade. I *Reflex 50* bibehålls snarare att usla förhållanden hör till det förgångna och att vi har det bättre ställt nu, att klasskillnaderna finns kvar men inte är lika tydliga. Författarna går mycket mer kortfattat igenom de statistiska skillnaderna och påpekar att det råder delade meningar om hur stor betydelse dessa skillnader har (Almgren et al., 2017, s.29-31; Almgren et al., 2018, s.40-41).

Detta får rimligtvis vissa konsekvenser för hur läsaren uppfattar eventuella samhällsproblem kopplade till detta, och den som läser boken riktad mot de yrkesinriktade programmen får i detta avseende mest troligt mindre motivation att engagera sig för att försöka förändra dessa problem, då de framställs som av mindre vikt.

I båda böcker görs en historisk genomgång av förhållandet mellan arbetstagare och arbetsgivare, de stora strejkerna i slutet på 1800-talet och början på 1900-talet, bildandet av fackförbunden och Svenska Arbetsgivareföreningen, Saltsjöbadsavtalet, osv. (Almgren et al., 2017, 263-264; Almgren et al., 2018, 150-151). De verkligt stora utmaningar som 'arbetaren' ställts inför placeras därmed i det förflutna och därmed överstökade, även vissa mer moderna utmaningar presenteras senare i texten.

I *Reflex plus* beskrivs stridsåtgärder som strejk och lockout som arbetstagarnas vapen snarare än fackens (Almgren et al., 2017, s.269), medan de beskrivs som fackens verktyg i *Reflex 50* (Almgren et al., 2018, s.165). Skillnaden kan tyckas liten, men

genom att ekvivalera 'arbetaren' med dessa aktiva sätt att påverka sina villkor, snarare än facken, så skapas 'arbetaren' som en mindre passiv subjeksposition.

Å andra sidan framställs det tydligare på andra sätt i *Reflex 50* att facket består av arbetare som samarbetar, t.ex.: "Skälet till att vara med är att du då hamnar i en starkare position gentemot arbetsgivaren eftersom att ni är flera." (Almgren et al., 2018, s.157). I *Reflex plus* poängteras aldrig detta på ett sådant sätt, och inte heller adresserar texten läsaren direkt som ovan utan beskriver enbart facken som företeelse.

I *Reflex 50* ställs läsaren också inför frågor som inte förekommer i *Reflex plus*, angående ifall det nuvarande systemet där arbetsmarknadens parter bestämmer det mesta fortfarande är ett bra system och huruvida det är bra med mer flexibla arbetsformer eller ej – hur det påverkar arbetarens villkor och varför det är bra ifrån arbetsgivarens perspektiv (Almgren et al., 2018, s.156, 166).

I den bok som eleverna på de yrkesinriktade gymnasieprogrammen är mer trolig att läsa blir läsaren alltså i högre utsträckning uppmanade att fundera över arbetsvillkor för arbetare. Det är också dessa elever som efter avslutad gymnasieutbildning mest troligt kommer att identifiera sig med subjekspositionen 'arbetare', givet att de tar jobb inom de yrken de har utbildat sig gentemot.

Likt böckerna i kompass-serien framställs de som genom attribut och omständigheter kan tolkas som representerande subjekspositionen 'arbetare' i reflex-seriens bilder med mycket få undantag i en strikt icke-politisk kontext – de utför ett arbete och inget annat (se t.ex. Almgren et al., 2017, s.51, 148, 152, 273, 301; Almgren et al., 2018, s.15, 112, 148). Men medan den enda bild i *Reflex plus* som placerar arbetare i en politisk kontext gör det på ett snarlikt sätt som det exempel som beskrivits ovan ifrån kompass-serien, med en svartvit bild och män klädda i omoderna kläder (se Almgren et al., 2017, s.263), vilket placerar skeendet i det förflutna och inte direkt förknippar 'arbetaren' med aktivt politiskt deltagande för att påverka sina arbets- och livsvillkor idag, så innehåller *Reflex 50* en modernare bild, som säger något annat om 'arbetaren' i modern tid.

På bilden ser vi en man och en kvinna. Deras klädesattribut gör det inte tydligt att de är 'arbetare', men av bildtexten och av övriga attribut blir det tydligt: De håller i flaggor och plakat med texterna "ARBETSLÖS NEJ TACK!" och "INHYRD = FÖRETAGETS KANONMAT" (se Almgren et al., 2018, s.162). Den aktionsprocess som presenteras på bilden är en demonstration mot sådant som drabbar 'arbetaren' negativt idag.

Sammanfattningsvis skapas subjektspositionen 'arbetare' lite olika i de två böckerna. Å ena sidan görs vissa livsvillkor för 'arbetaren' mindre viktiga att vilja gör något åt i *Reflex 50* än i *Reflex plus*, men i *Reflex 50* blir läsaren, den eventuella 'arbetaren', ställd inför fler frågor som kan väcka ett intresse hos hen för att vilja påverka samhället på ett sätt som förbättrar 'arbetarens' arbetsvillkor, och här får hen också berättat för sig i bildform att 'arbetare' ekvivaleras med ett sådant engagemang i modern tid och inte enbart i det förflutna.

6.3 Z-serien

6.3.1 Skillnader mellan böckerna

Z-rapport och *Z-konkret* skiljer sig inte åt i någon större utsträckning. På samma sätt som i kompass-serien är de allra flesta textstycken mer eller mindre identiska, även om de ibland placeras på olika ställen i böckerna. De största skillnaderna är att boken riktad mot samhällskunskap 1b, dvs. *Z-konkret*, på vissa ställen är mer djupgående och ger mer information i förhållande till vissa av de saker som behandlas. Denna extra information ändrar dock sällan det som förmedlas i förhållande till skapandet av subjektspositioner. Bilderna i de två böckerna är dock till största delen olika, men fyller i de flesta fall liknande syften. De subjektspositioner som framträder i de två böckerna i på så vis i all väsentlighet de samma. De skillnader som blir relevanta för hur subjektspositionerna skapas olika presenteras nedan.

6.3.2 'Svensk'

Att makten ska utgå ifrån folket är något som de flesta (men långt ifrån alla) i världen idag är överens om, hävdar författaren, och det är just detta som är innebörden av begreppet 'demokrati' (Bengtsson, 2013, s.80-81; Bengtsson, 2014, s.84-85). Sverige hör till de västerländska demokratierna och i dessa demokratier väljer folket i fria, återkommande val representanter där folkets politiska makt vilar (Bengtsson 2013, s.82-83; Bengtsson 2014, s.87, 118).² Dessa valda representanter tar sedan de politiska

² Se även (Bengtsson, 2013, s.85, 106, 108; Bengtsson, 2014, s.111, 113).

besluten åt oss i riksdagen, kommunfullmäktige och landsting (Bengtsson, 2013, s.82; Bengtsson, 2014, s.87). Att besluta sig för vilket parti man ska rösta på är ett viktigt beslut för varje väljare, och när man väl valt det så ”återstår frågan om man dessutom ska rösta på en speciell *person*.” (Bengtsson, 2013, s.92; Bengtsson, 2014, s.94).

Z-serien skapar i första hand subjektpositionen ’svensk’ utifrån den information som presenterats ovan. Sverige är en västerländsk demokrati och i en sådan utgångsmakten från folket på så vis att de väljer representanter i återkommande val. Folket i Sverige, ’svensken’, ekvivaleras således med ’medborgare i västerländsk demokrati’, ’väljare av representanter’ och ’röstare’ eller ’valdeltagare’, eftersom det är på dessa sätt representanter väljs. Utöver detta ekvivaleras ’medborgaren i en västerländsk demokrati’ och därmed ’svensken’ med karaktärsdraget att ’ha breda kunskaper’/’vara en generalist’, då:

[V]arje enskild vuxen människa i dagens svenska samhälle. Vi måste ha *breda kunskaper* som spänner över många områden, eftersom arbetsgivare, skolor, skattemyndigheter, banker, hyresvärdar och flera andra hela tiden ställer krav på oss. Vi klarar oss inte om vi inte kan ”lite om mycket” eller åtminstone ”lite av varje”. Därför behöver vi bli mer av *generalister* i en allt mer komplicerad och specialiserad omgivning. Det är mot den bakgrunden man ska se det gymnasiegemensamma ämnet samhällskunskap. Syftet med ämnets grundläggande kurser är nämligen främst att ge *medborgarkunskap* eller ”grönt kort” till vuxenlivet i vårt demokratiska samhälle. (Bengtsson, 2013, s.6-7; Bengtsson, 2013, s.5-6).

De som identifierar sig/identifieras med subjektpositionen ’svensk’, utifrån hur den skapas här, blir därmed manad delta i valen i Sverige och att utöver det skaffa sig kunskaper om hur samhället fungerar i bred mening, då detta framställs som en grundförutsättning för att delta i det Sveriges demokratiska samhälle, vilket ’svensken’ alltså gör utifrån hur hen framställs här.

I den av böckerna som riktar sig mot elever som läser samhällskunskap 1b (*Z-konkret*) läggs även till att demokratin är en krävande styrelseform, vilket ställer krav på medborgaren att utöver att sätta sig in i diverse samhällsfrågor även lyssna på andras åsikter och att ”vara beredd att ta på sig förtroendeuppdrag, kanske engagera sig i ett politiskt parti”. (Bengtsson, 2014, s.92).

Den som läser boken riktad mot samhällskunskap 1a1 och därmed i första hand de yrkesförberedande gymnasieprogrammen får inte en subjektsposition i form av 'svensk' presenterad för sig som lika tydligt sammanlänkas med dessa karaktärsdrag.

6.3.3 'Arbetare'

Arbetstagare brukar delas in i två kategorier – arbetare och tjänstemän. Även om begreppen finns kvar, så är det idag lika lätt att med blotta ögat se skillnad på en arbetare och en tjänsteman, hävdar författaren (Bengtsson, 2013, s.172-173; Bengtsson, 2014, s.185). Det syftas här explicit på det faktum att deras kläder inte skiljer sig åt lika markant som de gjorde förr, men det ger tycks också ge sken av en den vidare meningen att de två grupperna inte skiljer sig åt särskilt mycket i några andra hänseenden heller bortsett från yrkesval. Ingenstans i böckerna nämns de statistiska skillnader i livsvillkor, exempelvis i termer av hälsa och dödlighet, som presenteras i de övriga böckerna. Detta utelämnande får konsekvenser för skapandet av 'arbetaren' i dessa böcker, de hen därmed lämnas utan en av de motivationer hen hade kunnat ha att aktivt vilja förändra samhället.

En modern företeelse på den svenska arbetsmarknaden som presenteras är allt fler arbetsgivare använder sig av en ”*flexibel arbetsstyrka* (ett reservlag, bestående av tillfälligt anställda.)” och bemanningsföretag för att undvika att anställa personal (Bengtsson, 2013, s.179-180; Bengtsson, 2014, s.194). Vidare:

I ett informationsmaterial från föregångaren till Svenskt Näringsliv motiverades företeelsen så här för några år sedan:

”Detta är en oundviklig konsekvens av övergången till tjänstesamhället. Tjänster kan – i motsats till varor – inte lagras, utan måste konsumeras i samma stund som de produceras. För att hela tiden kunna möta efterfrågan måste arbetsstyrkan därför anpassas efter hur denna varierar.”

[...] Fördelen för det inhyrande företaget är att man snabbt kan förändra sin personalstyrka, utan att behöva ta det ansvar som det innebär att vara arbetsgivare. (ibid.).

Detta problematiseras aldrig. Det framställs därmed enbart som ”oundvikligt” och 'arbetaren' får i detta narrativ finna sig i förändringarna i hens arbetsvillkor. Vidare

hävdas att förändringar som dessa ”inte [är] resultatet av några politiska beslut.”, utan snarare kan beskrivas som ”en gradvis utveckling, ständigt pågående.” (Bengtsson, 2013, s.178-179; Bengtsson, 2014, s.193).

På de bilder där attribut och omständigheter leder en till att tolka den/de avbildade som representationer av subjektspositionen ’arbetare’ så förekommer dessa, liksom de hur det är i de andra böckerna, så gott som uteslutande i icke-politiska kontexter. Exempel på detta är den bild där två män byter däck på varsin bil (se Bengtsson, 2013, s.128).³ I bakgrunden ser vi höga, ljusa väggar, stora metalldörrar, högar med däck och diverse verktyg – omständigheterna säger oss att de befinner sig i en verkstadslokal. Männerna är klädda i arbetskläder, attribut som får oss att tänka att de är ’arbetare’. Aktionsprocessen, att byta däck, gör männen till aktörer i ett helt icke-politiskt skeende.

Subjektspositionen ’arbetare’ skapas i dessa böcker näst intill helt utan koppling till den demokratiska processen eller förändrandet av samhället överhuvudtaget. De krafter som påverkar ’arbetarens’ arbetsvillkor (och i förlängningen livsvillkor) framställs som naturliga skeenden, bortom politikens kontroll, och på så vis något som inte heller kan påverkas på något meningsfullt sätt. De bilder som berättar något om subjektspositionen ’arbetare’ visar inte heller något exempel på när ’arbetaren’ gör något för att förändra samhället. ’Arbetaren’ framställs som politiskt passiv och enbart aktiv i förhållande till det arbete hen ska utföra. För den som identifierar/identifieras med subjektspositionen ’arbetare’ ges genom den identiteten därmed ingen motivation att aktivt delta i den demokratiska processen.

³ För fler exempel se även (Bengtsson, 2013, s.99, 107, 110, 153, 179; Bengtsson, 2014, s.139, 141, 175, 181).

7 Slutsats och diskussion

Det finns vissa skillnader i de läroböcker i samma bokserie, skrivna av samma författare men med olika samhällskunskapskurser och därmed elever på olika gymnasieprogram i åtanke. Dessa skillnader består till varierande grad av mängden information som förmedlas, i vilken ordning informationen förekommer och ibland även hur den uttrycks rent språkligt, samt vilka bilder informationen kompletteras av. Dessa skillnader har emellertid enbart i vissa fall visat sig ha någon större påverkan på hur olika subjektspositioner skapas i böckerna, och i de flesta av dessa fall har det då handlat om att skillnaden skapar varianter av likartade subjektspositioner snarare än radikalt olika sådana. Till den största delen är den information som förmedlas i dessa böcker i all väsentlighet densamma. Att elever på yrkesförberedande och högskoleförberedande gymnasieprogram med stor sannolikhet kan tänkas använda olika läroböcker tycks därför inte kunna ligga till grund att skapa olikheter i valdeltagande. Möjligt är dock att det innehåll i böckerna som går utöver det gemensamma centrala innehållet har en viss påverkan. Detta kan vara värt att ta i beaktning i framtida studier av liknande karaktär.

I förhållande till frågeställningen är det intressantare resultatet dock de subjektspositioner som skapas i förhållande till den demokratiska processen ('svensk', 'politiker' och 'ungdom') och hur subjektspositionen 'arbetare' skapas i dessa böcker.

Subjektspositionen 'svensk' konstrueras genomgående på ett sätt som förknippar den med att bl.a. rösta i de allmänna valen i Sverige. De allra flesta läsare av dessa böcker kommer, då de är läroböcker för gymnasieelever i Sverige, mest troligt att redan på något plan identifiera sig som 'svensk' i en bredare samhällelig diskurs. Dessa läsare blir på så vis manade att rösta, då det är vad dessa böcker förmedlar vara en del av det handlande som förknippas med identiteten 'svensk'.

I förhållande till arbetare kan det dock vara värt att lyfta frågan huruvida subjektspositionen 'svensk' verkligen är något som alla till fullo identifierar sig/identifieras med. Det är trots allt så att många arbetare i Sverige är invandrade, vilket måhända innebär att identiteten 'svensk' inte är lika starkt tilltalande eller delar utrymme med identifiering till en annan nationell tillhörighet.

Men medan en kanske inte starkt identifierar sig som 'svensk', så utesluter det inte nödvändigtvis att en identifierar sig en annan del i den ekvivalenskedja som jag hävdar att 'svensk' tillhör, exempelvis 'medborgare i ett demokratiskt land'. Även om en inte

identifierar sig/identifieras starkt med identiteten 'svensk', så är det, givet att en går i en svensk gymnasieskola och tar del av dessa böcker, kan identifiera sig med den identiteten eller strävar efter att kunna göra det. Detta i sig bör således inte påverka arbetare på ett sätt som på försvagar meningen att rösta, utan bör i princip vara en allmän mening till alla som läser dessa läroböcker.

Däremot är det slående att subjektspositionen 'arbetare' i sig så tydligt konstrueras som frånkopplad den demokratiska processen. I varierande grad skapas 'arbetaren' som passiv i förhållande till sina arbets- och livsvillkor, som låtande andra förhandla och besluta åt hen och som enbart någon som har ett arbete att utföra i samhällets tjänst (utan att till synes kräva något tillbaka). En trend i dessa böcker har bl.a. varit att 'arbetare' som aktiva i mer politiska avseenden förläggs till det förgångna.

Subjektspositionen 'svensk' och subjektspositionen 'arbetare' utesluter dock inte varandra. De är inte i någon tydlig, direkt konflikt, men i förhållande till valdeltagande så tycks de i någon mån dra subjektet åt olika håll. Medan 'svensk' manar till valdeltagande, så förknippas 'arbetare' alltså i viss mån med passivitet i förhållande till demokratiska skeenden. För de allra flesta skulle vi kunna anta att identiteten 'svensk' är mer grundläggande än 'arbetare', varför flesta som identifierar sig med båda dessa subjektspositioner på ett starkare plan kommer att manas till valdeltagande än till passivitet. Men det framstår inte som otänkbart att en sådan konflikt hade påverkat vissa på ett sätt som får dem att avstå från att rösta. Måhända har vi här något som till viss del kan ligga till grund för ett lägre valdeltagande hos de med lägre utbildningsgrad, som i högre utsträckning kan förväntas identifiera sig med subjektspositionen 'arbetare'?

Resultatet pekar också på att det skapas en distans mellan att vara 'politiker' och att vara 'ung' – politiker är de som har officiell makt och de är inte unga. Subjektspositionen 'ung' skapas i förhållande till 'politiker' med en hänvisning att söka inofficiella vägar till förändring och påverkan.

Värt att notera är att ingen av den information som förmedlas i de granskade läroböckerna kan sägas vara rent faktamässigt fel. På basis av korrekta utsagor har således subjektspositionerna 'politiker', 'ung' och 'arbetare' skapats på sätt som framstår som oönskade och oavsiktliga. Hur undviker vi detta?

Självklart måste den fakta som presenteras i innehållet vara korrekt, och författare bör knappast undvika att presentera fakta som kan bidra till att skapa oönskade

subjektspositioner. Snarare bör vi, läromedelsförfattare och lärare, kanske anstränga oss för att *även* lyfta fakta, exempel och frågor som kompenserar för de mer oönskade effekterna.

Eleverna ska ges förutsättningar att delta i demokratiska processer och i arbetslivet. Utöver kunskaper om världen kräver detta, ur det perspektiv som har antagits i denna uppsats, kunskaper om elevens plats i världen. Hur de identiteter eleven identifierar sig/identifieras med konstrueras ger också olika förutsättningar. Vi bör anstränga oss för att i möjligaste mån bidra till att konstruera dessa identiteter på ett sätt som möjliggör dessa förutsättningar.

En del i detta är att välja läromedel med detta i åtanke, eller att anstränga sig för att i egenskap av lärare komplettera och kompensera för de berättelser som framträder i läromedlet. Men då måste vi också veta vad som bör kompletteras och kompenseras. Tillvägagångssättet i denna uppsatts kan måhända vara en nyttig infallsvinkel i förhållande till detta.

Referensförteckning

Almgren, H., Furevik, A., Höjelid, S. & Nilsson, E. (2017). *Reflex Plus Samhällskunskap för gymnasieskolan*. (Andra upplagan). Malmö: Gleerups.

Almgren, H., Furevik, A., Höjelid, S. & Nilsson, E. (2018). *Reflex 50: samhällskunskap för gymnasieskolan*. (Andra upplagan). Malmö: Gleerups.

Alvehus, J. (2013). *Skriva uppsats med kvalitativ metod: en handbok*. (1. uppl.) Stockholm: Liber.

Ammert, N. (2011). Om läroböcker och studiet av dem. I Ammert, N. (red.) (2011). *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*. (1. uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Bengtsson, B. (2013). *Z-rapport: samhällskunskap. Kurs 1a1 för yrkesprogrammen*. (2. uppl.) Stockholm: Liber.

Bengtsson, B. (2014). *Z-konkret: samhällskunskap. Kurs 1b*. (4. uppl.) Stockholm: Liber.

Bergström, G. & Boréus, K. (2012a). Diskursanalys. I Bergström, G. & Boréus, K. (red.) (2012). *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. (3., [utök.] uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Bergström, G. & Boréus, K. (2012b). Samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys. I Bergström, G. & Boréus, K. (red.) (2012). *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. (3., [utök.] uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Björkqvall, A. (2012). Visuell textanalys. I Bergström, G. & Boréus, K. (red.) (2012). *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. (3., [utök.] uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Brinkkjaer, Ulf & Høyen, Marianne (2013). *Vetenskapsteori för lärarstudenter*. Lund: Studentlitteratur.

Bryman, A. (2018). *Samhällsvetenskapliga metoder*. (Upplaga 3). Stockholm: Liber.

Eliasson, M. & Nolervik, G. (2018). *Kompass till samhällskunskap 50*. (Andra upplagan). Malmö: Gleerups.

Eliasson, M. (2019). *Kompass till samhällskunskap 100*. (Andra upplagan). Malmö: Gleerups Utbildning AB.

Englund, B. (2011). Vad gör läroböcker? I Ammert, N. (red.) (2011). *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*. (1. uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Gleerups (2019a). Kompass till samhällskunskap 50, elevbok, 2:a uppl. Hämtad 2019-11-28 från <https://www.gleerups.se/gymnasium-och-vuxenutbildning/gymnasium-och-vuxenutbildning-samhallskunskap/gymnasium-och-vuxenutbildning-samhallskunskap-baslaromedel/kompass-till-samhallskunskap-50-elevbok-2-a-uppl-p40694249>

Gleerups (2019b). Kompass till samhällskunskap 100, elevbok 2:a uppl. Hämtad 2019-11-28 från <https://www.gleerups.se/gymnasium-och-vuxenutbildning/gymnasium-och-vuxenutbildning-samhallskunskap/gymnasium-och-vuxenutbildning-samhallskunskap-baslaromedel/kompass-till-samhallskunskap-100-elevbok-2-a-uppl-p51101545>

Gleerups (2019c). Reflex 50, elevbok, 2:a uppl. Hämtad 2019-11-28 från <https://www.gleerups.se/gymnasium-och-vuxenutbildning/gymnasium-och-vuxenutbildning-samhallskunskap/gymnasium-och-vuxenutbildning-samhallskunskap-baslaromedel/reflex-50-elevbok-2-a-uppl-p40697349>

Gleerups (2019d). Reflex Plus, elevbok, 2:a uppl. Hämtad 2019-11-28 från <https://www.gleerups.se/gymnasium-och-vuxenutbildning/gymnasium-och-vuxenutbildning-samhallskunskap/gymnasium-och-vuxenutbildning-samhallskunskap-baslaromedel/reflex-plus-elevbok-2-a-uppl-p40695574>

Hall, S. (2013). The Work of Representation. I Hall, S., Evans, J. & Nixon, S. (red.) (2013). *Representation*. (2. ed.) London: SAGE.

Ideland, M. (2018). Science, Coloniality, and “the Great Rationality Divide”: How Practices, Places, and Persons Are Culturally Attached to One Another in Science Education. *SCIENCE & EDUCATION*, 27(7–8), 783–803.

Liber (2019a). Z-rapport. Hämtad 2019-11-28 från <https://www.liber.se/serie/zrapport-16895>

Liber (2019b). Z-konkret. Hämtad 2019-11-28 från <https://www.liber.se/serie/zkonkret-10545>

Nationalencyklopedin. (2019). Uppslagsverket – diskurs. Hämtad 2019-12-03 från <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/diskurs>

Olson, M. & Dahlstedt, M. (2014). Medborgarskapande för ett nytt millennium: utbildning och medborgarfostran i 2000-talets Sverige. *Utbildning och Demokrati*. (23:2, 7-25).

Sandahl, J. (2014). Samhällskunskap och historia i svensk gymnasieskola: ämnenas roll och relation i diskurs och ämnesplaner. *Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education*, 1, 53-84.

SCB. Statistiska Centralbyrån. (2015). Stora skillnader i valdeltagande efter utbildningsnivå. Hämtad 2019-11-05 från <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/demokrati/allmanna-val/allmanna-val-valdeltagandeundersokningen/pong/statistiknyhet/allmanna-val-valdeltagandeundersokningen/>

SCB. Statistiska Centralbyrån. (2019). Analys av valdeltagande vid de allmänna valen 2018. Hämtad 2019-11-06 från <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/demokrati/allmanna-val/allmanna-val-valdeltagandeundersokningen/pong/statistiknyhet/allmanna-val-valdeltagandeundersokningen-2018/>

Skollagen. (2010). SFS 2010:800.

Skolverket. (2011). *Läroplan för gymnasieskolan 2011, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen*. Stockholm: Skolverket.

Svensson, A-C. (2011). Hur används läroboken? I Ammert, N. (red.) (2011). *Att spegla världen: läromedelsstudier i teori och praktik*. (1. uppl.) Lund: Studentlitteratur.

UKÄ. Universitetskanslersämbetet. (2018). *Universitet och högskolor årsrapport 2018*. Hämtad 2019-11-08 från <https://www.uka.se/download/18.661e864c1639ebc31e7750/1556787265197/rapport-2018-05-30-arsrapport-2018.pdf>

Wicke, K. (2019). *Läroböcker, demokrati och medborgarskap: konstruktioner i läroböcker i samhällskunskap för gymnasiet*. Diss. Göteborg : Göteborgs universitet, 2019. Göteborg.

Winther Jørgensen, M. & Phillips, L. (2000). *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.